

הסודות שמאחורי גילוי ספר הזוהר

ספר הזוהר הוא עיקרה של פנימיות התורה, וככזה, הוא מכיל סודות רבים. אך לא בסודות הכתובים בזוהר נעסוק כאן, אלא **בתעלומה הגדולה והמסתורית שאופפת את כתיבתו, חיבורו וסדר התגלותו** ■ מה כתב רשב"י ומה תלמידיו? איך ייתכן שספר הזוהר מחולק לפרשיות, ואיך מסופר בו על אמוראים שנולדו דורות אחרי רשב"י? איך פתאום זרח אורו, אחרי שנים רבות שבהן איש לא ידע על קיומו? ■ התשובות לשאלות הללו ועוד מפי גדולי ישראל, מקובלי הדורות וגם – **דעתם של רבותינו נשיאנו**

הרב מנחם מענדל הכהן שיחי' רייכמן
ר"מ בישי"ק חח"ל צפת

מהדורה
ראשונה של
ספר הזוהר

לחפור במקום אחד על עסקי ממון, ונמצא שם ארון אחד ובו ספר הזוהר, ושלח לחכמי אדום ולא ידעו ולא יבינו. שלח אחר היהודים, באו אצלו וראו הספר, ואמרו לו: אדונינו המלך, זה הספר עשאו חכם אחד, והוא עמוק ואין אנו מבינים אותו". היהודים המליצו למלך לשלחו לחכמי טוליטילה (היא טולדו שבספרד), "ומשם נתפרסמה הקבלה בישראל"².

(ב) "בשנת ש"ף לפ"ק, כשבזו הספרדים עיר הידילבירג", לקחו מבית עקד הרועים, ר"ל האקדימאיה, כמה אלפים ספרים מכל לשון³, וביניהם כמה ספרים קדושים כתובים בקלף, גם שם ספר הזוהר על כל עשרים וארבע משא סבל, וקצתם שולחו לרומ"ה לחשמן וקצתם לקח דוכוס בוואריאה, גם לספרד שולחו

פר הזוהר – החיבור המרכזי בפנימיות התורה – היה במשך שנים רבות נסתר. אף שתורת הקבלה עברה מפה לפה לאורך כל הדורות, ומעט מזער ממנה נכתב בספרים – ספר הזוהר לא רק שלא מובא, אלא אפילו לא נזכר שקיים ספר כזה; גם לא בין גדולי ישראל שעסקו בפנימיות התורה, כמו רבי אלעזר מגרמיזא בעל הרוקח, או הרמב"ן.

התגלות ספר הזוהר בספרד

במאה הראשונה לאלף הנוכחי - בסביבות שנת ה' אלפים ג' - התגלה ספר הזוהר. לא רק תוכנו של הספר נסתר ומופלא מן השכל; גם דרך התגלותו מסתורית ופלאית. קשה למצוא הסבר ברור כיצד פתאום נתגלה הספר, ואלו חלק מהגירסאות בנושא:

(א) "הקרה ה' לפני מלך אחד ממלכי מזרח, שצוה

(2) שם הגדולים מערכת ספרים ערך זוהר, בשם מהר"א ריוגן שכתב: "מצאתי בזהר כ"י ישן נושן אצל מורי מהר"ם זכות נר"ו".
(3) בהגהות מנחם ציון לשם הגדולים מצוין שמדובר בבזיה של ספריית פאלאטינה, שנבזזה מאוניברסיטת היידלברג והועברה לספריית הוותיקן בשנת שפ"ב - במהלכה של "מלחמת שלושים השנים" בין מדינות אירופה. ספרייה מפורסמת זו נמצאת בוותיקן עד ימינו.

(1) ראה בהקדמת פירוש מנחת יהודה (לרבי יהודה החייט) לספר מערכת האלקות: "ואשרינו מה טוב חלקנו שזכינו אל ספר הזוהר, מה שלא זכו קדמונינו אשר קטנם עבה ממתנינו, כמו רב האי גאון ורב ששת גאון והר"א אליעזר מגרמיזא והרמב"ן והראב"ד והרשב"א והחכמים אחרים זולתם, שלא טעמו מדבשו כי בזמנם לא נתגלה, ואל תתמה מזה כי בודאי לא נתגלה עד הדור האחרון אשר אנחנו בו היום".

קצת מהם⁴.

ג) "ספר הזוהר היה גנוז במירון במערה אחת, ומצאו ישמעאלי אחד ומכרו לרוכלים בגליל העליון, ונפלו קצת ניירים ממנו ביד חכם אחד שבא מן המערב, והלך וחיפש וקיבץ כל הניירים מכל הרוכלים, גם חפש באשפות ומצא כי היו הרוכלים מוכרים בהם תבלין"⁵.

ד) "ויש אומרים שהרמב"ן מצאו בארץ ישראל ושלחו לקטלוגיא, אחר הלך לארגון ונפל ביד ר' משה דליאון"⁶.

עם זאת, רובן ככולן של המסורות מציניות את ספרד כמקום התגלות הזוהר. ובספרד גופא - תופס מקום נכבד רבי משה די-ליאון, כשליח ההשגחה העיקרי לגילוי זה. רבי משה היה חכם ומקובל שחי בספרד בתחילת האלף הנוכחי, ונפטר בשנת ה'ס"ה. חיבר מספר ספרי קבלה (שרובם לא נדפסו עד ימינו), אך שמו התפרסם בעיקר בזכות הקשר שלו לגילוי ספר הזוהר.

תוך זמן קצר אחרי התגלות הזוהר, אנחנו מוצאים אותו מתקבל בפשטות בין כל חכמי ומקובלי הדור - והוא מובא אצל רבינו בחי⁷, רבי מנחם מריקאנטי⁸, רבי יהודה החייט⁹, בעל "מנורת המאור"¹⁰, הר"ן¹¹ ועוד¹².

4) מצרף לחכמה (ורשה, תר"נ) פרק יח - הובא בשם הגדולים שם.
5) הקדמת אור החמה על הזוהר (לרבי אברהם אזולאי). ועד"ז באור יקר (לרמ"ק) לתיקוני זוהר ח"ב עמ' קג.

6) שלשלת הקבלה - הובא בסדר הדורות ערך רשב"י אות ד. ומקורו בספר יוחסין השלם (לונדון, תר"ז) עמ' 88, שם הובאה שמועה זו ממכתבו של ר' יצחק דמן עכו שיובא לקמן.

7) כמובא בהגהת היעב"ץ לספר יוחסין (ירושלים, תשכ"ג) עמ' 45.

8) מביא את ספר הזוהר תדיר. בספרו טעמי המצוות מציין כמה פעמים לפירושו לספר הזוהר, והכוונה כנראה לספרו הידוע כפירוש על התורה, שנתחבר ככל הנראה כפירוש לספר הזוהר (הקדמה לטעמי המצוות (לונדון, תשכ"ג) עמ' יג).

9) מביא את ספר הזוהר תדיר. וראה לשונו בהקדמה שנעתקה לעיל הערה 1.

10) נזכר בספר בכינוי "מדרש יהי אור" - ראה במפתחות לספר בערכו [הכינוי "מדרש יהי אור" מובא בשיחת ש"פ אמור תשמ"ז (התועודיות ח"ג עמ' 270)].

11) בפירושו למו"ק כד, ב: "ואני שמעתי שיש בספר הזהר . . .".

12) ראה אמונת חכמים פרק כו: "וכל המחברים בסתרי התורה

מהדורת שונות של ספר הזוהר

לא רק תוכנו של הספר נסתר ומופלא מן השכל, גם דרך התגלותו מסתורית ופלאית. קשה למצוא הסבר ברור כיצד פתאום נתגלה הספר...

רבי יצחק דמן עכו חוקר את מקורו של הזוהר

כעבור יותר ממאתיים שנה מאז התגלותו, יצאו עוררין על הספר לראשונה. רק אז הובא ונדפס מכתבו של רבי יצחק דמן עכו, מקובל בן דורו של רבי משה די-ליאון, ובו נזכרה הטענה כי רבי משה די-ליאון זי"ף את הזוהר, וייחס את חיבורו לרשב"י כדי להיתלות באילן גדול. המכתב הובא ב"ספר יוחסין" של רבי אברהם זכות, שחי בין השנים ר"ב-רע"ד, ונדפס לראשונה בקושטא בשנת שכ"י¹⁴. במכתב מספר רבי יצחק על מסע ארוך שעשה לספרד, ובו חקר ודרש בכל דרך, כדי לגלות את מקורו האמיתי של הזוהר. וכך סיפר רבי יצחק¹⁵:

רדפתי אחריו, ואשאלה את התלמידים הנמצאים בידם דברים גדולים ממנו, מאין בא להם סודות מופלאים מקובלים מפה אל פה, אשר לא נתנו ליכתב ונמצאו שם מבוארים לכל קורא ספר. ולא מצאתי תשובותיהם על שאלתי זאת מכוונות, זה אומר בכה וזה אומר בכה:

אחר הרשב"א - כגון ר' מנחם מריקאנטי, ר' יהודה חייט, ציוני, הראב"ד בפי' ספר יצירה - הזכירוהו¹⁶.

וראה במאמר קדמות ספר הזוהר (ענף ראשון הוכחה ג); תפארת צבי (ח"א עמ' תנו. וש"נ) - אודות חכמים נוספים שייטכן שראו והביאו מהזוהר (רבינו טודרוס בעל אוצר הכבוד; ברית מנוחה; מגדל עוז; האבודרהם; הריטב"א).

13) ראה בספר בן יוחאי (שער ז מענה קלב) - רשימת המקומות בהם הובא הזוהר בבית יוסף.

14) המכתב נדפס גם בספר בחינות הדת (שחיברו ר' אליהו דילמדיגו (רי"ח-רנ"ג); נדפס בתוך ספר מצרף לחכמה) וספר מצרף לחכמה (שחיברו היש"ר מקנדיאה (שנ"א-תט"ז); נדפס שפ"ט). בחלק ממהדורות ספר יוחסין נשמט מכתב זה, "כדי שלא לתת פתחון פה כנגד ספר הזוהר" (מטפחת ספרים פרק ב). וראה לקמן.

15) להלן קטעים קצרים מתוך המכתב המלא.

רבי אברהם זכות היה גאון ואיש אשכולות, "תלמיד חכם גדול, פוסק וכו', וכן "מוכן" מפורסם" (שיחת י"ב תמוז תשד"מ). ממגורשי ספרד ופורטוגל. נולד בסביבות שנת ה'ר' באיזור קסטיליה שבספרד, ולמד בישיבתו של הגאון רבי יצחק אבוב. בהמשך השתלם בלימוד חכמת התכונה, והיה לאחד מגדולי החכמים בדורו, כך שמלומדים גויים וכן מלכים נעזרו בידיעותיו. העיד כי "כל כוונתי לא הייתה כי אם להצין דברי חז"ל והלכות שכתבו צוה" (יוחסין השלם, עמ' 57).

לאחר גירוש פורטוגל בשנת ה'רנ"ז ברח לתוניס, שם חיבר את "ספר יוחסין" - אחד מספרי דברי ימי ישראל החשובים ביותר. בהמשך עלה לארץ ישראל, ושם נפטר בסביבות ה'ע"ר-רע"ד.

הרבי סיפר (בשיחה הנ"ל):

"ר' אברהם זכות - קשור עם חולדות הישוב של מדינה זו, כידוע ש"קולומצ'נסקי", שגילה את אמריקה, השתמש בנסיעותיו ב"חצונות" ו"כלי התכונה" שנעשו ע"י ר' אברהם זכות, ויתכן אפילו שמישהו מתלמידיו הנערץ לקולומצ'נסקי בנסיעותיו, וכך גילו את אמריקה!..."

שמעתי אומרים לי על שאלתי כי הרב הגאון הרמב"ן ז"ל שלח אותו מא"י לקטלונא לבנו, והביאו הרוח לארץ ארגון, ויש אומרים לאלקנטי, ונפל ביד החכם ר' משה די ליאון הוא שאומרים עליו ר' משה די ווד אל חגארה.

ויש אומרים שמעולם לא חבר רשב"י ספר זה, אבל ר' משה זה היה יודע שם הכותב ובכחו יכתוב ר' משה זה דברים נפלאים אלה, ולמען יקח בהם מחיר גדול כסף וזהב רב תולה דבריו באשלי רב"י, ואמר: מתוך הספר אשר חבר רשב"י ורבי אלעזר בנו וחבריו אני מעתיק להם דברים אלו.

ואני בבואי ספרדה ואבא אל עיר ואלדוליד אשר המלך [שם], ואמצא שם לר' משה זה ואמצא חן בעיניו, וידבר עמי וידר לי וישבע לאמר: "כה יעשה לי אלקים וכה יוסיף, אם לא הספר הקדמון אשר חבר רשב"י אשר הוא היום בביתי במדינת ישבילי היא איליה, בבואך אלי שם אראך". ויהי אחר הדברים האלה נפרד ממני, וילך ר' משה זה אל עיר ארבלא לשוב אל ביתו לאוילא, ויחלה בארבלא וימת שם. וכשמעי הבשורה היטב חרה לי עד מות.

רבי יצחק התאכזב מפטירתו של רבי משה לפני שהספיק לגלות את סודו, אך המשיך במסעו ובחקירותיו, עד שמצא חכם בשם ר' יוסף, שהעיד לפניו את מה ששמעה אשתו מאשתו האלמנה של רבי משה די-ליאון:

ותען אשת ר' משה ותשבע לאשת ר' יוסף לאמר: "כה יעשה לי אלקים וכה יוסיף אם מעולם ספר זה היה עם אישי, אבל מראשו ולבו מדעתו ושכלו כתב כל מה שכתב. ואומרה לו בראותי אותו כותב מבלעדי דבר לפניו: מדוע תאמר שאתה מעתיק מספר, ואתה אין לך ספר רק מראשך אתה כותב, הלא נאה לך לאמר כי משכלך אתה כותב ויותר יהיה כבוד לך? ויען אלי ויאמר: אלו אודיע להם סודי זה, שמשכלי אני כותב, לא ישיחו בדברי ולא יתנו בעבורם פרוטה, כי יאמרו כי מלבו הוא בודה אותם. אבל עתה כאשר ישמעו שמתוך ספר הזוהר אשר חבר רשב"י ברוח הקודש אני מעתיקם, יקנו אותם בדמים יקרים כאשר עיניך ראוות".

אמנם, העדות ששמע בשם אשתו של רבי משה לא הכריעה את הספק, ורבי יצחק המשיך לחקור ולדרוש - וכך מסתיים מכתבו: "אמנם נתחדש לי ענין, כי אמרו לי תלמידים שראו איש זקן ושמו ר' יעקב, תלמיד מובהק של ר' משה זה, אשר היה אוהבו כנפשו, שהיה מעיד עליו שמים וארץ שספר הזוהר אשר חבר רשב"י... במילים אלו נקטע מכתבו של רבי יצחק, ובעל "ספר יוחסין" מסיים: "ולא מצאתי בספר תשלום זה הדבר".

הפולמוס: מיהו מחבר הזוהר?

מכתבו של רבי יצחק שנגדע באמצע ללא הכרעה ברורה, פתח את הפתח לדיון סוער שנמשך דורות רבים. ראוי לציין, כי בדורות האחרונים הצביעו על כמה מקורות בכתבי הקבלה של רבי יצחק דמן עכו עצמו, שבהם מתייחס בכבוד גדול לספר הזוהר ומייחסו במפורש לרשב"י¹⁶ - ומסתבר שהשתכנע כי רשב"י הוא מחבר הזוהר.

בדורות הבאים, היו בין חכמי איטליה שהשתמשו במכתבו של רבי יצחק כדי לערער על מקורו הקדום של הזוהר, ובכלל - על קדושתה של תורת הקבלה. היו אלו חכמים שעירבו בין קודש לחול, עסקו רבות בפילוסופיה ובחכמות חיצוניות והתורעו עם חכמי האומות, כפי שהיה אז מקובל בין יהודי איטליה. בהמשך הדורות התגלגלו אותן טענות אל חוגי המשכילים הפוקרים, שראו בכך כלי ניגוח נגד האמונה הטהורה בכלל, ובקבלה בפרט. כנגד הטוענים, קמו כמה מגדולי ישראל באיטליה ובארצות נוספות, וכתבו חיבורים המוכיחים ומבארים את יסודו של הזוהר בבית מדרשו של רשב"י¹⁷.

16 ראה למשל בספרו של רבי יצחק "אוצר החיים" שי"ל לראשונה בירושלים, תש"פ - ושם בעמ' 13 ואילך.

17 מהם: מצרף לחכמה הנ"ל. אמונת חכמים - לרבי אביעד שר שלום באזילה (ת"מ-תק"ד). בן יוחאי - לרבי משה קוניץ (תקל"ד-).

כמה וכמה חיבורים הוקדשו על ידי גדולי ישראל לסוגיא זו - הוכחת קדמותו של הזוהר ויסודותיו בהררי קודש, בבית מדרשו של רשב"י, ותשובות לכל הטענות והערעורים על כך. עם הזמן, האמונה בזוהר ובחיבורו ע"י רשב"י הפכה לנכס צאן ברזל בין כל קהילות ישראל; עד שכאשר קמו לפני כמאה שנה קומץ מיהודי תימן שכפרו בקדושת הזוהר, יצאו כנגדם גדולי ישראל מכל החוגים והוקיעו זאת בכל תוקף²¹.

ספר הזוהר
מהדורה ראשונה

ננסה לעמוד על תולדותיו של חיבור ספר הזוהר, לאור דבריהם של גדולי ישראל וחיבוריהם בנושא, ודברי רבותינו נשיאנו.

מתי וכיצד נכתב ספר הזוהר?

ספר הזוהר מכיל את תורתם של רשב"י, ובני החבריה קדישא שסבבוהו. הספר נאמר בעל פה ולא ניתן להיכתב; יתירה מזו: במקומות רבים בזוהר מובאים סודות שרשב"י חושש לגלותם, או מזהיר על מסירתם לאנשים שאינם ראויים.

בעת הסתלקותו של רשב"י, קרא לתלמידיו וגילה להם את סודות התורה במעמד מופלא המכונה "אדרא זוטא", שתיאורו נכתב בזוהר פרשת האזינו²². בתחילת הדברים מופיע ציווי של רשב"י על רבי אבא שיכתוב את הדברים הנאמרים.

רבי חיים ויטאל מבאר את הטעם לציווי הרשב"י לרבי אבא לכתוב את דבריו²³:

הלא תראה כי בעת פטירתו, בריש אדרת האזינו, לא ניתן רשות לשום אחד מאותם שבעה עיני ה' העומדים אז אצלו לכתוב סתרי הזוהר, אלא לר' אבא, כנוצר שם.

... ואין ספק כי לולי שרשב"י הכיר וידע ברוח קדשו כי ר' אבא היה חכם גדול, ויודע להלביש ולהעלים הדברים דרך חידה ורמז, שלא יבינו אפילו חכמי

מתוך גדולי ישראל המאמינים בקדושת הקבלה שעסקו בנושא, מפורסם הגאון רבי יעקב עמדין (היעב"ץ) בשיטתו הבולטת, שלא להסתמך על ספר הזוהר במלואו. בספרו "מטפחת ספרים", מקדים כי אמנם "כל עצם ספר הזוהר קדוש הוא כעצם השמים לטוהר", אך ממשיך ומתאר את הרשעים מכת מאמיני שבתי צבי שתלו את שקריהם ועיוותיהם בספר הזוהר, ולכן, יוצא להוכיח שבספר זה ישנם הרבה חלקים שנתוספו במשך הדורות, ואינם מרשב"י. חיבור שלם הקדיש היעב"ץ להביא קטעי זוהר שלדעתו מאוחרים או משובשים, ולכן נוספו על ידי עורך מאוחר יותר, ואינם מרשב"י. אמנם, גם הוא מבהיר:

ודאי המוציא לעז על עיקר ספר הזוהר, המכונה מדרשו של רשב"י, לא ינקה ועתיד לתן את הדין, גם ח"ו לחשוד ר"מ דיליאון (שהיה עכ"פ אדם גדול לדברי הכל ומקובל נאמן) שיעשה דבר כזה, לבדות דברי סודות מלבו לגמרי, גם לכתוב ספורי מעשיות ארוכים מופלאים אשר לא היו ולא נבראו, ולתלותן ברשב"י וחבריו ככזב גמור, והוא דבר נמנע ואפילו הרהור אסור, כי לא יעשה בישראל.

טענותיו של היעב"ץ השאירו רושם גדול. החיד"א תמה על דבריו, וכתב²⁴:

נראה לי כי גם הרב ז"ל ידע באמת ובתמים ענין הזוהר הקדוש, אך בקנאות על כת האורורה שעוברים על כריתות ומיתות ב"ד [מאמיני שבתי צבי. מ"ר], דתלו עצמם בלשונות הזוהר בדברי שוא ושקר, לכן הראה פנים לקעקע ביצתם ולומר משום עת לעשות פקפוקים אלו וכונתו לשמים. וה' ברחמי ידינו לכך זכות.

בדרכו של החיד"א הלכו חכמים נוספים - שהתייחסו לדברי היעב"ץ בכבוד, אך טענו שכוונתו היתה רק להחליש את טענותיהם של השבתאים ותלמידיהם (בהם נלחם כל חייו בתוקף רב, כידוע), ולא לפקפק בקדושת הזוהר וייחסו לרשב"י²⁵. עם זה, היו שהלכו בדרכו של היעב"ץ, ואכן מיאנו מלסמוך על הזוהר, ולדעתם, רבים החלקים המאוחרים שנוספו בו ואינם מרשב"י²⁶.

(21) ראה בהסכמות הרבנים לספר "אמונת ה'" (ירושלים, תרנ"ץ).

(22) רפז, ב ואילך.

(23) הקדמת הרח"ו לשער ההקדמות [הקדמה יסודית זו - המעוררת על חשיבות לימוד פנימיות התורה, ואופן הלימוד הנרצה - נדפסה גם בצירוף לקונטרס עץ החיים של אדמו"ר הרשב"י, והובאה פעמים רבות באגרות קודש כ"ק אד"ש מה"מ].

יש להעיר, כי מלשון הרח"ו משמע שרבי אבא שימש כסופר הרשב"י לכלל תורותיו שבזוהר, ולא רק במעמד זה של האדרא. וכן נראה מדברי מקובלים נוספים (ראה למשל קדמות ספר הזוהר (לרד"ל) ענף חמישי אות ה).

תקצ"ז. הובא בלק"ש ח"ג וירא הערה 18). מגן וצניח - לרבי יצחק אייזיק חבר (תקמ"ט-תר"ג). קדמות ספר הזוהר - לרבי דוד לוריא, הרד"ל (תקנ"ח-תרט"ז).

(18) שם הגדולים מערכת ספרים ערך זוהר.

(19) ראה קדמות ספר הזוהר (לרד"ל - הוצאת תשי"א) עמ' י. הסכמת בעל השואל ומשיב לספר "בית ישראל" (מריב צבי הירש מזידיטשוב).

(20) שו"ת תשובה מאהבה ח"א סי' כו. ובשם החת"ם סופר - מי מנוחות (פרשבורג, תרמ"ד) מג, ב. שו"ת יד חנוך מפענח נעלמים סימן ה.

הדור ההוא, לא היה מצוהו שיכתוב... והטעם לפי שהכתיבה קיימת לדורי דורים להגונים ובלתי הגונים, ורשב"י נאה דורש ונאה מקיים, והגם שציוה לר' אבא שיכתוב, ובהיות שיכתבם בהעלם גדול כאלו לא נכתבו כלל דמי.

ומעתה יוכל האדם להקשות על דברינו אלה ולומר: אם כן ר' אבא טרח על חנם ללא צורך, לכתוב דברים סתומים וחתומים? אמנם תשובתך בצדך ממאמר אחר תיקונים הנ"ל, דבדרא בתראה יתפרנסון מהאי חבורא ועתידי לאתגליא וכו'. . . ולכן בראות רשב"י ז"ל ברוח קדשו ענין זה, צוה לר' אבא לכתוב ספר הזוהר בדרך העלם, להיותו מוצנע למשמרת עד דרא בתראה קריב ליומיה מלכא משיחא, כדי שבזכות המתעסקים בו תצמח הגאולה בימינו בעזרת ה'.

כלומר: כוונת רשב"י בכתיבת הזוהר היתה מצד אחד להעלים ולהסתיר את סודותיו, ומצד שני להצניעם למשמרת לזמן הראוי בו עתידים להתגלות, הכהנה לגאולה.²⁴

יש לציין כי סודות התורה שהתגלו בבית מדרשו של רשב"י, היו רחבים בהרבה מספר הזוהר שבידינו: בזוהר עצמו מוזכרים או מצוטטים עוד ספרים שלא מוכרים לנו, כמו "ספרא דאדם קדמאה", "ספרא דרב המנונא סבא" ועוד.²⁵ מקורות שונים מצביעים על כך שספר הזוהר שלנו חסר, ו"אילו היה ספר הזוהר בשלימות היה משא גמל"²⁶, או אפילו "שמענו שהיה משא מ' גמלים"²⁷. מסורת שהביא היש"ר מקנדיאה²⁸ מספרת על זוהר על כל כ"ד ספרי תנ"ך (הזוהר שבידינו הוא על חמישה חומשי תורה בלבד). ובשם אדמו"ר הזקן נאמר "שרשב"י חיבר ספרים מספר כ"ב אותיות: ספר האורה, ספר הברכה, אך לנו לא נגלה רק אות הזי"ן, וגם ממנו לא נגלה כולו רק אפס קצהו"²⁹.

הזוהר מימי רשב"י ועד ימי רבי משה די-ליאון

אמנם בזוהר מצאנו את רבי אבא כסופר שכתב את

הסודות מפי רשב"י; אך אין ספק שהזוהר שנכתב אז, היה שונה מהחיבור שלפניו. עצם העובדה שהספר מסודר לפי פרשיות התורה - מעידה על סידורו בתקופה מאוחרת בהרבה מרשב"י, שהרי חלוקת פרשיות התורה לא היתה קיימת אפילו בזמן האמוראים. וכך כתב רבי משה חאגיז³⁰:

אך לא חלילה לרשב"י, או רבי אבא, עשו סדר זה הנמצא בידינו. כי זה טעות ושטות מפורסם, כעין אותם הסוברים שאנו מאמינים דבר שאינו, שהתלמוד כמו שהוא מסודר אצלנו, היה אצל אברהם אבינו, דבר שלא עלה במחשבה אצל עם ה' נושא משך הזרע.

כמה מהמקובלים וחכמים שעסקו בנושא הזכירו את תקופת הגאונים בתור הזמן בו חי העורך הסופי של הספר³¹, אך יש שהקדימו את זמנו לתקופת האמוראים.³²

רבי משה חאגיז מציין על מחבר הספר ש"ודאי אדם גדול היה דבאו לידו הקונטרסים, ומן השמים זכו אותו להוציא לאור תעלומות חכמה רמה ונעלמה". אפילו היעב"ץ, גדול המבקרים של ייחוס הזוהר כולו לרשב"י, כתב כי "קדוש הוא הספר ומחברו, יהיה מי שיהיה"³³.

מה עבר על הספר בכל אותן שנים, מאז שנכתב בימי רשב"י ועד התגלותו בספרד אצל רבי משה די-ליאון? האם מלבד רשב"י ובני חבורתו, לא היה אף אחד בדורות הבאים שזכה להיחשף לסודותיו של הזוהר?

סוגיא זו נתונה במחלוקת נרחבת בין גדולי ישראל והמקובלים. יש שהוכיחו שהזוהר היה מוכר לכמה וכמה מגדולי ישראל בימי הגאונים והראשונים, עוד לפני גילוי הזוהר. הם הצביעו על קטעים מדברי הקדמונים, בהם ישנם ציטוטים מספר הזוהר בכינויים שונים, כמו "מדרש ירושלמי"³⁴. מאידך, רבים שללו את האפשרות שהזוהר היה גלוי לגאונים ולראשונים לפני זמן גילוי, ולכן, טרחו לחפש מקורות אחרים לאותם ציטוטים שאינם בזוהר.³⁵

מבין כל גדולי ישראל, קובע ברכה הרמב"ם - שעליו דיון נרחב בפוסקים, האם ייתכן שלמד פנימיות

(30) משנת חכמים אות שלב - הובא בשם הגדולים מערכת ספרים ערך זוהר.

(31) זהרי חמה ואור החמה לזח"א קסט, א. שומר אמונים (הקדמון) הקדמה שניה הצעה שניה. שו"ת יד חנוך מפענח נעלמים סימן ה.

(32) קדמות ספר הזוהר (לרד"ל) ענף רביעי אות ב.

(33) מטפחת ספרים פרק א.

(34) קדמות ספר הזוהר (לרד"ל) ענף שני.

(35) ראה פתח עינים סנהדרין צח, א ד"ה וממוצא. נודע ביהודה יורה דעה מהדו"ק סימן עד. העמק שאלה פרשת אחרי שאלת צג אות י. ועוד.

(24) ראה עד"מא דאמר ד"ה גל עיני תשל"ט ס"ב, ובהערה 9.
(25) לרשימה חלקית של ספרים אלו ראה - שם הגדולים מערכת ספרים מערכת ס אות נד ואילך. פירוש הרמ"ז לזוהר בראשית (בטחה, תשס"א) עמ' שעו.
(26) שלשלת הקבלה - הובא בסדר הדורות ערך רשב"י אות ד.
(27) כתם פז (לרבי שמעון לביא) לזח"א לא, א.
(28) הובאו דבריו לעיל (ראה הערה 4).
(29) מגדל עז (כפ"ח, תש"ז) עמ' תכו, מפי רבי הלל מפאריטש. וכתב על זה הר"ה: "זאם יש קצת אומרים כי יש לספק אם אמר כן אדמו"ר נ"ע לבלי שינוי, מכל מקום הדברים נראים אמיתיים וקבלה אמיתית".

רבי מנחם עזריה מפאנו היה רב, ראש ישיבה, פוסק ומקובל איטלקי. נולד בשנת ה'ש"ח. למד את תורת הנגלה מפי רבי ישמעאל חנינא בן מרדכי מוולמונטונה, ואת תורת הנסתר מפי דודו רבי עזרא ממנטובה, ולאחר מכן מפי רבי ישראל סרוק.

רבי ישראל סרוק היה תלמידו של האריז"ל, וגם הראשון להפיץ את תורתו. שאר גורי האר"י, ובראשם רבי חיים ויטאל, שמרו מכל משמר את הסודות שקיבלו מהאריז"ל, ואילו רבי ישראל נדד באירופה וגילה את הסודות לחכמיה. הרמ"ע מפאנו שקיבל ממנו היה, אם כן, לאחד מראשוני המקובלים מחוץ לעיר"ק צפת שקיבל והפיץ את קבלת האריז"ל. כמו כן עסק בקבלת הרמ"ק, והתאמץ מאוד לרכוש את כתבי היד של ספריו.

הקים ישיבה בעיר רג'ו אמיליה ולאחר מכן במנטובה, והעמיד תלמידים הרבה. חיבר ספרים רבים בנגלה ובקבלה, וכן חיבר מאמרים רבים, שחלקם נכללו בספר שהדפיס "עשרה מאמרות" (מהספרים הבודדים שנזכרו בפירוש בתניא - אגרת הקודש סימן כז).

נפטר בד' במנחם אב ה'ש"פ.

דבריו מובאים בתורת רבותינו נשיאנו ובתורתו של הרבי פעמים רבות. אחד היסודות המובאים מתורתו, עליהם מתבסס הרבי כמה וכמה פעמים, הוא הכלל כי התורה "מדכרת צעם צעלונים ורוממות צנניות צתחמונים".

התורה בכלל³⁶, ובמיוחד - האם ראה את הזוהר הקדוש³⁷. רבים מגדולי ישראל הצביעו במשך הדורות על הלכות ברמב"ם שאין להן שום מקור בתורה שבעל פה שלפנינו, מלבד בספר הזוהר. הגדיל לעשות הגאון הרב ראובן מרגליות, שחיבר סדרת מאמרים שהפכו לחוברת - "הרמב"ם והזוהר" - בהם אסף רשימה ארוכה של הלכות כאלו. הוא שלח את החוברת לרבי, שקיבלה בתודה, העיר עליה הערות³⁸ וציין אליה כמה וכמה פעמים בשיחותיו. למרות זאת, היו שראו בכך רוח הקודש של הרמב"ם, שזכה לכוון לדעת הזוהר אף שלא ראה אותו³⁹.

במקומות רבים נוקט הרבי מלך המשיח שליט"א בפשטות, שאכן הרמב"ם ראה את הזוהר ומייסד עליו הלכות⁴⁰. דוגמא בולטת היא ההלכה הראשונה בספר הרמב"ם, "יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון", שהרבי ביאר שמקורה הוא בדברי הזוהר בפרשת וארא: "פקודא דא קדמאה דכל פקודין... למנדע ליה לקב"ה"⁴¹.

כשהזוהר מצטט אמוראים

תופעה נרחבת בספר הזוהר, עליה נדרשו גדולי ישראל לתת את דעתם, היא ענינים רבים שלא היו יכולים להיכתב, לכאורה, בימי רשב"י. כך, למשל, נזכרה בזוהר⁴² מאמר חז"ל "ביום שמת רבי בטלה כהונה" - למרות שיום פטירתו של רבי היה אחרי פטירת רבי אלעזר ברבי שמעון, ובדאי אחרי פטירת רשב"י. בתיקוני הזוהר נאמר⁴³ "ועל האי ציפרא רמיזו רבנן באגדתא דבבא בתרא דרבה בר בר חנא" - למרות שבימי רשב"י רבה בר בר חנא לא נולד, ובדאי שסיפורי מעשיותיו לא נכתבו בגמרא במסכת בבא בתרא.

במקורות רבים, התייחסו המקובלים לענינים אלו בתור הוספות מאוחרות על גוף דברי הזוהר, שנכתבו על ידי עורכי הספר או מעתיקיו במשך הדורות, ולפעמים, כהגהות שנכתבו בצד הגיליון ועם הזמן השתרבו בטעות לתוך החיבור⁴⁴ (תופעה ידועה ומוכרת בתקופות שלפני עידן הדפוס - גם בספרים הבסיסיים ביותר, כמו הגמרא או הסידור).

אמנם, ראינו מהמקובלים שהתייחסו גם לענינים כאלו בהדרת קודש. רבי חיים ויטאל כותב⁴⁵:

ומי פתי יסור הנה ישיגח ויראה, כי כל דברי הרבי שמעון בן יוחאי עליו השלום הם ברוח הקודש, והיה רואה בעיניו כל נשמות החכמים אף אותם העתידיים להבראות. וכמעשה שאירע גם לרבי ישמעאל בברייתות דפרקי היכלות עיין שם. וזה גם כן ענין רבן יוחנן בן זכאי עליו השלום, שאמרו עליו שלא הניח מקרא ומשנה וכו' והויות דאביי ורבא, עם שהיו

(36) ראה ספר השיחות ה'ש"ת עמ' 41 בהערה 27*. לקוטי שיחות חט"ז פקודי ב והערה 71. חכ"ו כ-כ"ד טבת.

(37) ראה באריכות שו"ת עטרת פז (זבחי) ח"א ג עמ' רצ ואילך, וש"נ.

(38) אגרות קודש כ"ק אדמו"ר שליט"א ח"ט עמ' שטז (ההערות עצמן לא הגיעו לידינו, וחבל על דאבדן).

(39) ראה למשל ברית עולם (להחיד"א) על ספר חסידים סימן ה.

(40) לקוטי שיחות ח"ג שיחת וירא הערה 18. מקומות שבהערה הבאה. ובכ"מ. ולהעיר מלקוטי שיחות ח"ד עמ' 362.

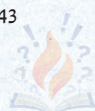
(41) לקוטי שיחות חכ"ו יתרו א ס"ג. שיחת י"ג ניסן תשמ"ה (בלתי מונה - התוועדות ח"ג עמ' 98). הדרן על הרמב"ם - ש"פ וארא תשמ"ח ס"ד.

(42) חלק א קסח, א.

(43) ב, ב.

(44) ראה במקומות שנשמנו לעיל הערה 31. אור יקר לתיקוני זוהר ח"ב עמ' קלד. אור ישראל (מאנסי) גליון מג עמ' קצח ואילך. וש"נ.

(45) בהקדמתו לשער ההקדמות.

תמיהות על דברי הוזהר

סוג נוסף של טענות כנגד מקורו של הוזהר, היה טענות על דברים תמוהים שנמצאו בו, ומנוגדים לפסוקים מפורשים, להלכה מפורשת בש"ס - משנה או גמרא, או ליסודות באמונה.

ידוע במיוחד הקטע בזוהר⁵³ "מאן פני האדון הוי" דא רשב"י" - שעורר את קצפו של היעב"ץ במטפחת ספרים, שכתב בחריפות⁵⁴: "לשון זה חרוף וגדוף הוא בודאי", והאריך לשלול מאמר זה, בטענה שלא ניתן לייחס לבשר ודם לשון אלוהית כזו. אמנם, המקובלים לאחר מכן דחו את טענת היעב"ץ, וגם בתורת החסידות התבאר בהרחבה השימוש בלשון זו כלפי רשב"י⁵⁵. וכלשון כ"ק אד"ש מה"מ בשיחתו הידועה בנדון⁵⁶: "ראיתי בעלי נגלה מקשין ע"ז, וברעש גדול: היתכן וכו' וכו' אבל מפורש כעין זה גם בנגלה דאורייתא ..".

הרמ"ע מפאנו כתב חיבור שלם בשם "מאמר שברי לוחות" - "על מקומות רבים מהזוהר, נמצאו בס' דברים מתמיהים לקלי הדעת קטני אמנה, אשר חשבו לדחות בגילא דחיתא דברי הספר הקדוש ההוא, כאילו הם חולקים על המפורסמות במקרא משנה וגמרא, אם דיני ואם במילי דאגדתא ובקראי גופייהו, אשתביש הני טפשיא להאמין שלא היו חכמי הזוהר בקיאים ומדקדקים בהם, ואנו נוכיח במישור כי בצדק כל אמרי פיו, אין בהם נפתל ועקש" ... ועוד רבים מהמקובלים התייחסו לאותם קושיות וביארו אותן⁵⁷.

טענה נוספת שחזרה על עצמה פעמים רבות: "שאם הוא ידע מצד הרמז הדינים - למה אין הלכה כמותו?"⁵⁸ אכן, בחלק גדול מהמקרים האמונה בקדושת הזוהר

המאוחרות הן שגגות העורכים והמעתיקים, והדעות שהן חלק מהחיבור ונכתבו ברוח הקודש (ובזה גופא רצו לחלק לכמה וכמה שיטות). ולכאורה, כאמור בפנים, ניתן להשוות הדעות - שהכל מודים שיש בזוהר מאלו ומאלו, ואין המחלוקת אלא בנקודות מסוימות, האם הן חלק מהשגות או מדברי קדשו של רשב"י.

(53) ח"ב ב, א.

(54) פרק ד.

(55) ראה אגרות קודש כ"ק אד"ש ח"ד עמ' נג, ופ"ט. ובאריכות - "על הצדיקים" (כפ"ח, תשנ"ב). וראה דבר מלכות משפטים תשנ"ב, שוה"ג להערה 81: "וי"ל שהחידוש ברשב"י לגבי שאר צדיקים הוא מפני ש"ה" מאיר בו .. מבחי' הארת אורו של משיח" ..

(56) אחרון של פסח תש"י - הוגה ונדפס בלקוטי שיחות ח"ב הוספות ל' שבט הערה 56.

(57) ראה באג"ק אד"ש ח"א עמ' שז ואילך - בנוגע לאחת מקושיות המטפחת ספרים.

(58) בחינות הדת - הובא במצרך לחכמה (ורשה, תר"נ) פרק יט.

כמה מקובלים אימצו את שיטתו זו של הרח"ו - שרשב"י כתב ברוח קדשו על מאורעות, ענינים ואישים שהיו רק בדורות הבאים!⁴⁶ ומה שנוגע אלינו - כך כותב אדמו"ר הזקן⁴⁷: "רשב"י בעת שחיבר ספרו היה בגן עדן, ושם הוא למעלה מהזמן, לכן ראה מאמרים שנאמרו אחר זמנו, כמו מאמרים דרבה בר בר חנה". וכן כ"ק אד"ש מה"מ (בסגנון מעט שונה)⁴⁸:

בזהר, ספרו של רשב"י - הובאו גם מאמרים של אמוראים, וידוע מה שהאריך בזה היעב"ץ, ומה שהשיבו על זה כו', ואחד ההסברים בזה - שמאמרים אלו הם תורתם של נשמות האמוראים,

שאמרום למעלה, לפני שירדו נשמותיהם לעוה"ז הגשמי ..

מקובלים אחרים העלו רעיון דומה: בימי רשב"י נכתבה המהדורה הראשונה של ספר הזוהר, אך בדורות הבאים המשיכו רשב"י ותלמידיו ללמד עוד מסודות התורה - בגן עדן. החיבור במהדורתו הנרחבת הגיע אלינו דרך אליהו, שגילה את הסודות לחכמים שהעלו על הכתב בספר הזוהר

שבידינו⁴⁹. רבי צבי אלימלך שפירא מדינוב (ה"בני יששכר") חותם את הנושא באמרו: "ועל הכל אני אומר, שאמיתית העניינים יתגלה לנו בימי משיח צדקנו"⁵⁰.

[ראוי לציין כי גם לשיטות רבותינו, שהענינים המאוחרים שבזוהר נכתבו ברוח הקודש, לא מן הנמנע שישנן בכל זאת אי אלו הוספות שהשתרבו לגוף החיבור, ואינם מדברי הזוהר - וכפי שכתב הרח"ו בעצמו מדברי רבו הארז"ל⁵¹: "הפסוקים נזכרים בזוהר חדש פרשת בלק .. לא היה מורי זה"ה נוהג לאומרם, וכמעט שהיה מגמגם בהן שאינם מדברי הזוהר, אלא חכם אחד כתבה בגליון, ואח"כ הדפיסוה בתוך הזוהר"⁵²].

(46) ראה אור ישראל (מאנסי) שם.

(47) הובא בספר מגדל עז (כפ"ח, תש"מ) עמ' תכו.

(48) ש"פ דברים תשמ"ו (בלתי מוגה - התוועדות ח"ד עמ' 197).

(49) ראה חסד לאברהם מעיין ד נהר לב. מקדש מלך לזח"ג רמב,

א (הוא מלשון החמדת ימים תיקון למגיפה אות י"א. - אכמ"ל בנוגע לסמכותו של החמדת ימים, ובכל אופן בענינו הובאו הדברים במקדש מלך, שהוא ודאי בר סמכא, ומובא בהגהות הצ"צ כסדר, ועד שבמפתח כ"ק אד"ש מה"מ ללקו"ת הוא מהספרים ש"לא נסמנו לרוב המצאם"). ובכ"מ - הובאו באור ישראל (מאנסי) שם.

(50) הגהות מהרצ"א לזח"ב כא, ב.

(51) פרי עץ חיים שער הק"ש פרק יא.

(52) מתוך כך לכאורה יש להוציא מדבריהם של כמה מהכותבים בדורנו, שחתכו בסכינא חריפא בין השיטות - הדעות שההוספות

ביצור להתייחס למענה שהזוהר איננו מרשב"י?

מיוטה מאגרת קודש כ"ק אר"ש מה"מ

שמע אשר תורת החסידות מבוססת על תורת הקבלה וספרי, ולכל לראש ספר הזהר, וכיון שישנם ראיות אשר לדעתו משכנעות בנוגע למחבר הזהר וסמכותו, הרי זה מפריע בעדו לכאורה להתמסר כדורש ללימוד תורת החסידות.

מענה: אף שאינו נוגע כ"כ לעניינו, הנה כיון שנגע בזה, המענה, הנה תורת החסידות היא חלק תורתנו כמו תורת הקבלה ולא מיוסדת על תורת הקבלה, סמכות הזהר' הרי אין זה ענין שמובלט ע"י תורת החסידות, כי אם בעיני שלומי אמוני ישראל, הן השייכים לחסידות והן הנקראים בשם מתנגדים, נתקבל הזהר כחלק מתורה שבעל פה, ומאמינים אשר גם עליו נאמר מאמר רז"ל כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש נאמרה למשה מסיני.

בנוגע לשאלה מי הוא מחבר ספר הזהר, הרי כנ"ל הן רבנו הזקן בעל התניא והן הגאון מוילנא שלמדו ספר הזהר בהעמקה ובאופן להבין ולהשיג, בודאי ובודאי שלא נעלם מהם זה שכתב הר"י יעב"ץ וכו' בנוגע לקדמות ספר הזהר וכו' ובאו למסקנא מוחלטת שניהם גם יחד, אשר כנ"ל מחברו הוא רשב"י, וכהאריכות בזה בספרים הדנים בבעי' האמורה.

לכתבו הראיות המשכנעות להיפך, בודאי ידוע גם לו אשר ישנם משכנעים מסוג זה, והובא לכל ולראשונה במדינת אשכנז הידועה לשימצה בדברי ימי עמנו, בנוגע לבעל המחבר של חמשה חומשי תורה, כ"ד ספרי תנ"ך וכו' וכו', ואלו שלמדו באוניברסיטה באשכנז מקור דיעות וראיות משכנעות האמורות, זכו לשמוע בעצמם ובהתלהבות מפי בעלי ראיות משכנעות איך שמוחלט הדבר ואין בזה כל ספק מנקודה מדעית וכו' וכו', והוכיח סופם על תחילתם בנוגע למדעי[ו]ת הראיות ועאכ"כ למשכנעות אשר בהם, ולפלא עליו כיון שמתחיל במכתבו שלומד מדעי יהדות באוניברסיטה, ע"פ השמועה ידועה באוניברסיטה כל דיעות בקורת המקרא וכו' וכו' שמסקנתם האחרונה מצדיקה פס"ד התורה הובא ברמב"ם, שהכוfer באיזה חלק מתורה שבע"פ ס"ס כופר בכל התורה כולל גם תורה שבכתב, אלא שקבע הרמב"ם דין זה בהלכות תשובה ואין לך דבר שעומד בפני התשובה.

דרך אגב אינו מובן כלל ממכתבו, מאי נפק"מ לעצם הענין אפילו לשיטה שמביאה, באם מחבר ספר הזהר הוא רשב"י או כמה דורות לאחריו זה, שהרי המאמין שכל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש ניתנה למשה מסיני, הרי זה גם בנוגע לכמה דורות שלאחרי הרשב"י, ומי שבכלל אינו מאמין בזה הרי גם רשב"י בכלל זה.

(כפר חב"ד גליון 834 - מארכיון ר"מ הארליג ע"ה)

(1) לכאורה יש טעות במשפט האחרון, וצריך להיות: "אף שאינו נוגע כ"כ לעניינו, כי תורת החסידות היא חלק תורתנו כמו תורת הקבלה ולא מיוסדת על תורת הקבלה, הנה כיון שנגע בזה, סמכות ספר הזהר וכו'".
(2) ראה לעיל הערה 60.

הולכת בד בבד עם המשקל ההלכתי שניתן לדבריו, וכפי שמבאר ה"יוחסין" לאחר קבלתו את הזוהר כמיוחס לרשב"י⁵⁹: "וכבר הוא מוסכם בישראל שהדבר שלא יחלוק על התלמוד, ואין מפורש בתלמוד ומצינו שם מפורש, שמקבלים אותו". ועם זאת, ישנם ענינים רבים בזוהר שאינם תואמים את ההלכה הידועה לנו.

ההסבר הפשוט לכך הובהר על ידי המקובלים - ולחביבות הדברים, נביא מטייטה ממענה כ"ק אד"ש מה"מ לשואל בענין זה⁶⁰: "לשאלתו כיון שהרשב"י ה' מרא דרזא, למה לא יהי' הלכה כמותו. הפלא גם בזה, שהרי גם בש"ס דילן מובא שהוא ה' מבני עלי ואם שנים הם אני ובני (סוכה מה' ב') ואין זה ענין המובא רק בפנימיות התורה, אלא שעד"ז מצינו גם במקום אחר מפורש (עירובין יג' ב') - שאין בדורו של ר"מ כמותו, ובכ"ז לא קבעו הלכה כמותו"⁶¹.

"ובפרט⁶² ע"פ המבואר "שבהאי חבורא דילך דאיהו ספר הזהר יפקון בי מן גלותא ברחמים" - הרי מכיון שענין הגאולה צריך להיות אצל כאו"א מישראל, "בנערינו ובזקנינו גו' בנינו ובבנותינו", עד שאפילו יהודי אחד לא ישאר בגלות, מובן, שגם הגילוי דפנימיות התורה ("חיבורא דילך"), שעל ידו "יפקון מן גלותא", צריך להיות אצל כאו"א מישראל.

ולא עוד, אלא שהגילוי דפנימיות התורה שעי"רשב"י נפעל בכל העולם כולו - "יפוצו מעינותיך חוצה", אשר, זהו ההכנה לגאולה העתידה, ש"באותו הזמן... לא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד... שנאמר כי מלאה הארץ דעה את ה'".

(59) עמ' 55.

(60) ממכתב ט' כסלו תשכ"א - מארכיון ר"מ הארליג ע"ה (הארכיון כולל העתקות ממכתבי כ"ק אד"ש מה"מ בשלבים שונים - ואין ידוע אם זהו נוסח מכתב כפי שהוכתב למזכיר, כפי שהוגה לאחר מכן או כפי שנשלח. ובכל אופן, תוכן הדברים מן הסתם יצא מדברי קדשו). תוכן המענה נמצא גם במצדף לחכמה שם, ובכ"מ.

(61) אין כאן המקום להיכנס לסוגיית הפסיקה ההלכתית כספר הזוהר, וכתורת הקבלה בכלל, שקובעת ברכה לעצמה: יצוין רק לדברי אדמו"ר הזקן בשו"ע או"ח סי' כה סכ"ח, ומה שכתב על זה בשער הכולל פ"א בתחלתו בשם ר' הלל מפאריטש.

(62) משיחת ש"פ בחוקותי תשמ"ו (בלתי מוגה - התוועדות ח"ג עמ' 383).

